# Selçuk Uzun: Der Zor Cehenneminden TKP Teşkilat Bürosuna: Salih Zeki (Zor)

Posted on 12/06/2015

Der Zor´un Ermeniler için ne anlama geldiği konusuna değinmeyeceğim. Sadece iki Ermeni ağıtından alıntı yapacağım: *"Der Zor dedikleri büyük kasaba / Kesilen Ermeni gelmez hesaba / Osmanlı efratı dönmüş kasapa."* Diğer ağıtta şöyle: *"Der Zor çölünde şaşırdım kaldım / Yitirdim anamı, yitirdim babamı / Oy anam, oy anam, halimiz yaman! / Der Zor çölünde kaldığım zaman."* Der Zor, kesilen Ermeni´nin hesabının bilinmediği, tüm Osmanlı´nın „kasap" olduğu ve Der Zor, orada kalanın halinin yaman olduğu bir yer. Eğer Der Zor´da 1916 yılında olup bitenleri bilirseniz, bu ağıtların çok "hafif" kaldığını anlarsınız.

1916 yılında Der Zor´da ne olup bittiğini konsoloslardan öğrenmeye başlayalım.

Amerika´nın Halep Konsolosu Jesse B. Jackson, Büyükelçi Henry Morgenthau'ya gönderdiği raporda, 3 Şubat 1916 tarihi itibariyle Halep ve Şam civarları ile Fırat nehri boyunca Der Zor'a kadar olan bölgede toplam 486.000 kişinin hayatta olduğunu bildirmekteydi. İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Ermenilerin yeni yerleşim yerlerindeki toplam nüfusu, müslüman nüfusun % 10'unu aşamayacak şeklindeki emrini uygulamak için Der Zor'da yaz aylarında birçok katliam yapıldı. Yaklaşık 200.000 civarında Ermeni´nin imha edildiğini yazarlar tarihçiler.

Bölgede olup bitenleri yakından izleyen Almanya'nın Aleppo (Halep) Konsolosu Rössler, 27 Nisan 1916´da, Der Zor Mutasarrıflığı için „20 Nisan tarihinde Der Zor'da görev yapan bir Türk subayından öğrendiğime göre, Der Zor mutasarrıfı yerli halkın % 10'u kadar Ermeni'yi orada (Der Zor'da) bırakıp gerisini Musul'a sürmek üzere emir almış „ şeklinde bir rapor gönderir.

Rössler ayrıca Halep ve Der Zor hakkında ayrıntılı raporlar yazmış, 29 Temmuz 1916´da Alman Başbakanı Bethmann Hollveg'e gönderdiği raporda, Der Zor Mutasarrıflığı'ndaki Ermenilerin 17 Temmuz itibariyle bölgeyi terk etme emri aldıklarını bildirir. Merkezi Hükümet yerli nüfusun % 10'u kadar Ermeni'nin kalmasına karar vermiştir. Rössler „ son geriye kalanların imha edilmeleri gerekecek" der. Bu amaca uygun olarak Der Zor Mutasarrıfı Suad Bey görevden alınmış yerine „zalim bir kişi göreve atanmıştır."

Rössler ayrıca „ Fırat yakınlarına sürülen Ermenilerin yavaş yavaş imha sürecine ilişkin güvenilir bir kişinin raporu" başlığını taşıyan bir rapor da gönderir. Rössler yüksek rütbeli Alman bir memurun tanıklıklarını aktarır: Bana 18 Temmuz'da Sabka-Hammam-Meskene yolunun parçalanmış elbise parçaları ile dolu olduğunu anlattı. Sanki oradan bir ordu geçmiş gibiydi. 6 aydır Meskene'de bulunan bir Türk eczacı, sadece Meskene'de 55.000 Ermeni'nin gömülü olduğunu söyledi. Aynı rakam ondan bağımsız olarak bir Türk subay yardımcısı tarafından da söylenmişti. Der Zor'dan 16 Temmuz'da Ermenilerin tekrar sürgüne devam edeceği haberi geldi. Ayın 17.'sinde tüm dini liderler ile önde gelen erkekler tutuklandı. 22 Temmuz'a kadar tüm Ermeniler tekrar sürgüne gönderildiler. Daha önce merkez hükümetin, Ermenilerin oradaki yerlilerin % 10'unu geçmemeleri yönündeki emir, geride kalanların temizlenmesi ile uygulanacaktı. Ayrıca başka bir değişiklik te, büyük bir ihtimalle insancıl mutasarrıf Suat Bey'in Bağdat'a atanması ve yerine acımasız halefinin gelmesi.

23 Ekim 1916´da Konsolos Rössler, 1 yıldır Der Zor'da bulunan Antepli Hosep Sarkisyan'ın anlattıklarını şöyle aktarır: Zeki Bey'in gelmesi ile yeni sürgünler başladı. Temmuz ve Ağustos aylarında Sabka, Der Zor, Meyadin, Ana ve diğer yerlerdeki 15.000'den fazla sürgünü Marrat köyüne götürme oradan da 2-4 bin kişilik karavanlarla tekrar sürgüne gönderme emri verdi. Hosep'in kafilesi 1.700 kişiden oluşuyordu. Habur nehri kıyısındaki Şedadiye'de Çerkezler tarafından baskına uğrarlar. Tüm kafile elbiselerine kadar soyulur. Elbiseler Araplara dağıtılır. 3 saat sonra Karadağ mevkiinde Çerkesler tarafından ikinci kez baskına uğrarlar. Ve kafile katliama uğrar. Hossep bir arabaya binmiş mutasarrıf Zeki Beyi görür. Katliam yapan Çerkesleri „bravo" haykırışları ile cesaretlendirmektedir. Çerkeslerin

birçok kere baskınına ve katliamına maruz kalan kafileden 31 kişi sağ kalır.

Beatrice Rohner'in raporunda da şunlar yazılıdır: 20 Nisan'da Meskene'ye vardığımda 3500 sürgün Ermeni ve 100 yetim çocuk buldum. Meskene geçici bir durak olmasına rağmen bazıları arabacı, fırıncı gibi işlerinde çalışıyor. Geriye kalanlar dileniyorlar. Hastalar çadırsız ve örtünecek birşey olmadan yakıcı sıcakta duruyorlar. Hükümet ne ekmek ne de çadır veriyor. Meskene'de iken Bab'tan bir kafile geldi. Anlatılamaz bir durumdaydılar." Rohner ayrıca hergün büyük kafileler halinde Ermenilerin Musul istikametine gönderildiğini yazar.

5 Eylül 1916´da Aleppo'dan Alman diplomat Hoffmann, İstanbul'daki Büyükelçiliğe şu raporu gönderir. Fırat kıyısından Der Zor'a kadar herbirinde 1-2 bin kişinin bulunduğu küçük kamplar var. Son seyahatimde gördüğüm 20-30 bin Ermeni insani düşünen mutasarrıf yönetiminde biraz nefes alabilmişlerdi. Ancak birkaç ay önce yeni atanan şimdiki acımasız mutasarrıf Çerkes Zeki Bey, birkaç zanaatkarın dışındaki herkesi ve 1.200 çocuğu tekrar sürgüne gönderdi. Duyduğuma göre Habur nehri civarlarında genel kanıya göre katledildiler veya herhangi bir şekilde öldüler. El-Hammam yakınlarında aileleri olmayan 6-700 Ermeni hükümete çalışıyorlar. Kış soğuğu gönderilenleri kesinlikle ortadan kaldıracaktır. Der Zor'dan resmi olarak Musul'a gönderilenlerin akibeti konusunda, son aylarda kaç kişinin oraya geldiğini Musul Konsolosundan sordum. Bana verilen bilgiye göre, 15 Nisan'da 19.000 kişilik 4 kafile iki ayrı yoldan Der Zor'dan çıktılar. Habur nehri kıyısındaki bir kampta birleştiler. 22 Mayıs'ta, yani 5 hafta sonra bu kafileden yaklaşık 2.500 kişi, aralarında birkaç yüz erkek Musul'a vardılar. Kadınların ve kızların bir kısmı yolda Bedevilere satıldı. Geri kalanlar açlık ve susuzluktan yolda öldüler. 3.5 aydan beri Musul'a yeni kafile gelmedi. Gerçek, Der Zor'daki halkın düşüncesine ve bunu kanıtlayan gerçek bilgilere göre yeni Çerkes mutasarrıfın hükümdarlığı altında, Der Zor'dan gönderilenlere Fırat-Habur üçgeninde kısa süren bir muamele yapıldığıdır. Ölenlerin çocukları için kurulan yetimhaneler henüz dağıtılmadı. Buradaki sürgün komiserinin yardımcısı yönetici hemşire resmi olarak, bu yetimlerin Konya'daki büyük ulusal yetimhaneye gönderileceklerini, Türk ismi alacaklarını ve Türk gibi (yani müslüman) yetiştirileceklerini açıkladı.

Der Zor´da 1916 yılının sonuna kadar olup bitenleri konsoloslar böyle aktarıyorlar. 1915 yılının Ekim/Kasım ayında Ras Ül Ain ve Halep´e binlerce Ermeni kafilesi gelir. Bu aylarda Doğu Anadolu´da tehcir genelde sona ermiştir. 1916 yılının Ocak ayında Aleppo kuzeyindeki kamplar kapatılır ve burada kalanlar Der Zor´a gönderilmeye başlanır. Hergün sadece açlık ve hastalıktan 150-200 kişinin can verdiği Der Zor´a akın akın Ermeni kafileleri gelmeye başlar. 1916 yılının ortalarına kadar genellikle açlık ve hastalık nedeniyle ölümlerin hüküm sürdüğü toplama kamplarında, Anadolu´nun dört bir yanından gelen Ermeni kafileleri nedeniyle kapasitenin üzerinde bir yığılma olur. Bu durumdan kurtulmak için Ermeni kafileler Musul´a gönderilmeye başlanır. Çölün ortasına sürülen kafilelerin çoğu açlıktan ölürken, bir kısmı da yöredeki Çerkes, Çeçen ve Arap çeteleri tarafından katledilirler. Eldeki bilgilere göre 1916 Temmuz ayına kadar Der Zor Mutasarrıflığı yapan Ali Suad Bey, eldeki olanaklar ölçüsünde Ermenilere iyi davranır. Onlara iş imkanı sağlar, daha iyi yaşam koşulları için civardaki köylere dağıtır, elinde ne varsa adeta seferber eder. Talat Bey´in müslümanların % 10´u kadar Ermeni bulundurulması emrini bir çeşit görmezlikten gelir, genellikle uygulamaz, Ermenileri çeşitli yerlere dağıtır. Ancak Talat Bey´e „Ermenilere iyi davranıyor“ diye şikayet edilir. Talat Paşa, Halep ve Der Zor´a 1916 ortasında iki atama yapar. Halep`e Abdulahat Nuri, Der Zor´a Salih Zeki.

Daha sonra „ Zor“ soyadını kullanan Salih Zeki´nin 1913 yılında Alaşehir (Manisa) kaymakamlığı yaptığı ve bölgedeki Rum tehcirinde aktif rol aldığına ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Der Zor´a atanmadan önce ise Kayseri Everek (bugünkü Develi) kaymakamı idi. Ayhan Aktar´ın „Yüzbaşı Torosyan'ın hikayesi“ başlıklı yazısında, 1915 yazından itibaren Everek´ten ErmenilerinİttihatçıZeki tarafından sürüldüğünü, şehrin biraz dışında kafilelerin çeteler tarafından önce soyulup sonra da öldürüldükleri anlatılır. Torosyan ailesi, oğulları subay olduğu için hemen tehcir edilmez. Sonra Kaymakam Zeki, oğullarının savaşta öldüğünü söyler ve Torosyan ailesini de çöle sürer. Sarkis Torosyan´ın ailesi İslahiye´de katliama uğrar yalnız kızkardeşi Bayzar kurtulur ve Suriye´ye ulaşır. Torosyan´ın daha sonraki hayatı kısaca bu yazıda anlatılmaktadır.

Aslen Çerkes olan Salih Zeki´nin Der Zor´a atanmasıyla, burada Ermeniler için başka bir dönem başlar. Der Zor´daki toplama kampları yağma edilmeye başlanır. Çerkes, Çeçen ve Arap Bedevi çeteleri bizzat Salih Zeki´nin emirleri sonucu resmen katliama başlarlar. Katliamdan önce tutuklama, işkence, idamlar, soygun, gasp, tecavüz, salgın hastalık, açlık Ermenileri kırıp geçirir. Der Zor´daki Ermenilerin sayısı Talat Paşa´nın emrine göre müslüman nüfusun % 10´unundan fazladır. Salih Zeki 1916 sonuna kadar nüfus azaltma işini layıkıyla becerir. Yaklaşık 200 bine yakın Ermeni´nin katledildiği tahmin edilmektedir. Bölgede bulunan konsolosluklar, diğer yabancılar, Alman ve Ermeni tanıklar, Salih Zeki´nin özellikle gaddarlığını anlatırlar. Salih Zeki katliamlara özel arabasıyla eşlik eder, ortalık yerde Ermeniler kesilirken „bravo“ haykırışları ile onları teşvik eder. Der Zor Ermeniler için yok olmanın, inanılmaz acıların bir sembolü. Der Zor´da Salih Zeki, gaddarlığın, vahşetin, insan oğlunun varabileceği en uç barbarlığın bir sembolü olarak bilinir. Der Zor Mutasarrıfı Salih Zeki, Çeçen infazcılara „Rüşvete niye ihtiyacınız var? Şayet istediğiniz paraysa, evvela onları öldürün, sonra paralarını alın… Imparatora hizmet ediyorsunuz, bu sebepten, işiniz meşru.“ diye akıl verirken, Tasviri Efkar muhabiri Agah Bey´in „ Senin için 10.000 Ermeni imha etti diyorlar“ demesine karşılık verdiği yanıt ta „meşhurdur“: “Benim namusum var. On bine tenezzül etmem. Daha çık bakalım.” Der Zor´da olup bitenleri Kevorkian , „soykırımın ikinci aşaması“olarak nitelendirir ve Salih Zeki de “katliamın celladı” olarak anılır. Alman Ludvig Schraudenbach Muharebe adlı kitabında Salih Zeki´den „Avrupai şık giyimli vali bizi çok iyi karşıladı“ diye yazar ve „Ermeni çocukların kütüklere bağlanıp ateşe atılması“ dahil şoke edici mezalimlerin bu bölgede gerçekleştirildiğini anlatır.

Der Zor Mutasarrıfı Salih Zeki, Kasım 1916'da İstanbul'a çağrıldığında, beraberinde Ermeni kurbanlarından rüşvet aldığı on binlerce altınla dolu sandıklar bulunduğu söylenir.

Divan-ı Harb-i Örfi mahkemelerinde ikinci bir „Deyr-i Zor Tehciri“ davası, Salih Zeki hakkında açılır. Sanık firardadır. Dava kısa sürer ve 28 Nisan 1920´de Salih Zeki idam cezasına çarptırılır. Davanın karar sureti şöyledir: „Zor Sancağı´na tehcir edilen Ermenileri katl ve imha ve mallarını gasb ve yağma eylediği iddiasıyla sanık olup, halen firarda bulunan

eski Zor Mutasarrıfı Zeki Bey hakkında icra kılına muhakeme neticesinde, adı geçenin Osmanlı memleketlerinin muhtelif memleketlerinden Zor Sancağı´na tehcir ve iskan edilmiş olan birçok Ermenileri çetecilerden tertib ve teşkil eylediği atlı ve yaya çeteler marifetiyle ve tekrar tehcir bahanesiyle diğer bölgelere sevk ederek yolda giderlerken kendisinin de hazır bulunduğu halde mağdurlara alenan topluca hücum ve üzerlerinde bulunan nakitlerini ve mallarını yağmalamak ve birçoğunu da Habur Havtasının mecra yerlerinde feci surette katl ve imha ettirdiği ve gayri müslim birçok şahitlerin yemin ederek ve sırasıyla vaki olan şahitlikleri ve tahkikat evrağı içeriği ve kendisinin firarda bulunması gibi deliller ve kanuni ipuçlarından oluşan vicdani kanaat ile gerçeklik derecesine ulaştığından adı geçen Zeki Bey´in o yüzden gasb ve yağma ve insanları katletme alçaklığı gerektiren işin faili olmak üzere cezalandırılmasına ve (…) maddelerine uyarak idamına ve haczedilmiş mallarının usul dairesince idare ettirilmesi ve sözü geçen cinayetlerde dahl ve iştirakleri soruşturma evrakında açıklanan Zor eski Mebusu Nuri Efendi ve adı geçen Zeki Bey´in mutasarrıflığı zamanında Jandarma ve Nizamiye Kumandanlıklarında ve Polis komiserliğinde bulunmıuş olanlar ve zikredilen eylemler gözü önünde cereyan ettiği halde yasal girişimlerde bulunduğu anlaşılamayan mahalli savcısı haklarında yasal takibat yazılmasına gıyaben ve oybirliğiyle karar verilmiştir.“ (*Tehcir ve Taktil, Divan-ı Harb-i Zabıtları, Vakahn N. Dadrian, Taner Akçam, Istanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Aralık 2008)*

Salih Zeki yargılanması sırasında firardadır. 1918/19 yılında Bakü´de karşımıza çıkar. Kasım 1916`dan Bakü´de ortaya çıkışına kadar geçen sürede Salih Zeki hakkında bilgilere ulaşamadım. Büyük bir ihtimalle arandığını, tutuklanacağını ve yargılanacağını anladığı için, Mondros mütarekesinden sonra bir kısım Ittihatçıların yaptığı gibi Bakü`ye gittiği söylenebilir.

Bu tarihten itibaren Salih Zeki´yi bambaşka bir yerde bambaşka bir ilişkiler içinde görüyoruz. Özellikle Salih Zeki merkezli bilgileri şöyle derlemek mümkün.

1918/19 ve sonraki yıllarında Bakü adeta İttihatçı kaynamaktadır. Halil (Kut) Paşa, Küçük

Talat, Bahaeddin Şakir, Nuri (Kıllıgil) Paşa başta olmak üzere birçok İttihatçı bu bölgeye sığınmışlar hem de bu bölgede faaliyet göstermektedirler. 1920 yılının özellikle Mayıs ayından sonra Ittihatçılarla Türkiye Komünist Teşkilatı (TKT) nın yolları şu veya bu şekilde kesişmiştir. 1920 baharında Bakü´de „Türkiye Komünist Fırkası/Gruppası“ adını verdikleri İttihatçıların kurduğu oluşumun Azerbaycan´a Kızıl Ordu´nun girmesinden sonra Mustafa Suphi tarafından dağıtılması ve birçok İttihatçıyı uzaklaştırması ve Yeni Yol Gazetesini kapatması sonucunu doğurmuştur. Daha sonra İttihatçılarla TKF arasındaki ilişkiler gergin bir durum almıştır. Ancak kendi ifadesiyle „Türkiye teşkilatının telif ve tercüme şubesini idare“ eden başta Küçük Talat olmak üzere İttihatçıların bir kısmı hala TKF´dedirler. Küçük Talat, Cemal Paşa´ya gönderdiği 8 Eylül 1920 tarihli mektubunda „Mustafa Suphi ile kısmen eski aşinalık, kısmen bazı yoldaşların bana hürmet ve itimadı böyle bir faaliyette bulunmak imkanını veriyor.“ şeklinde yazmıştır. ( *Emel Akal, „Dr. Şefik Hüsnü´nün bir konuşmasında ve İttihat ve Terakki Erkanının yazışmalarından Mustafa Suphi“ başlıklı yazı*.) Salih Zeki ile ilgili doğrudan bir bilgi de Cemal Paşa´nın 5 Temmuz 1920 tarihli ve Talat Paşa´ya yazdığı mektupta bulunmaktadır: „ Bizim Türklerden bir takım gençler komünist namıyla ortaya atılmış. Bir vakit ki İfham muhariri Mustafa Suphi Bey de bunların başına geçmiş. Bunlara ahiren bizim Küçük Talat ile Zor mutasarrıfı Salih Zeki Bey ve Darülfünun muallimlerinden oldukları haber verilen Ahmet Cevat ve Halim Sabit Beyler de iltihak etmişlerdir. Bu grup elyevm Bakü´de icrai faaliyet ediyor.“ (age)

Tüstav Yayınları tarafından yayınlanan Süleyman Nuri´ nin „Uyanan Esirler“ adlı anı kitabında da Salih Zeki hakkında bilgiler vardır. Süleyman Nuri, Kızıl Ordu´nun Azerbaycan´a girmesinden önce ve daha sonra Türk komünistlerinin faaliyetlerinden bahsetmektedir. 1920 yılının Nisan/Mayıs ayları Azerbaycan´ın Kızıl Ordu´nun kontrolüne girdiği aylardır ve Mustafa Suphi henüz Bakü´ye gelmemiştir. Süleyman Nuri anılarında bu faaliyetlerde Doktor Fuat Sabit, Yakub ve diğer kömünist arkadaşlardan bahsetmektedir. Ancak Salih Zeki´nin adı geçmemesine rağmen büyük bir ihtimalle onun da bu grup içersinde yer aldığı söylenebilir. Çünkü Bakü ve Azerbaycan´da propaganda ve teşkilat işlerine hız verildiğini anlatan Süleyman Nuri, Azerbaycan Komünist Partisi yayın organı

„Komünist“ gazetesinin 3 Mayıs 1920 tarihli nüshasında „Azerbaycan ve Bakü´de mevcut Osmanlı Türklerinden Komünist Partisi´ne yazılmak isteyenlerin Türk şair Feyzullah Sacid´e“ müracaatları hakkında bir ilan yayınlandığını anlatır. Aynı gazetenin 14 Mayıs 1920 tarihli nüshasında da“Umum Türkiyeli asker ve zabitana“ başlıklı bir bildiri yayınlanmıştır. Bu bildiride Türk Komünist askeri kıtası kurulacağı belirtilmiş ve programı da eklenmiştir. Bu bildirinin altında da Salih Zeki, Yakub, Abid Alimof ve Süleyman Nuri imzaları bulunmaktadır.

Salih Zeki aynı zamanda Doğu Halkları Kurultayı delegesidir. Yine Süleyman Nuri´nin „Uyanan Esirler“ adlı anılarını anlattığı kitaptan devam edelim.„Türkiye Komünist Partisi Teşkilat Bürosunun Yeniden Teşkili ve Üçüncü Enternasyonal“ başlıklı bölümdeyiz. Süleyman Nuri anlatıyor: „Tiflis´te Orjonikidze´den aldığım talimat üzerine Bakü´ye geldim. Bakü´de mevcut Türk komünistleri arasında Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitesinin birinci katibi Kirof´un yardım ve gösterisiyle Salih Zeki, Abid Alimof, İsmail Kadir ve İsmail Hakkı´nın (Kayserili) iştirakiyle benim de dahil olduğum beş üyeden ibaret bir Türkiye Komünist Partisi teşkilat bürosu teşekkül etti ve derhal faaliyete başladı. M.Suphi ve arkadaşlarının feci surette öldürülmelerinden sonra bunlardan boş kalan yerleri doldurmaya çalışmak ve Türkiye´deki mevcut teşkilatlarla bir an evvel rabıta kurmak lazımdı. Ilk iş olarak da M. Suphi ve arkadaşlarının feci akıbetlerinin intaç eden topluca Türkiye seyahatinden dersi ibret alınarak Türkiye Komünist Partisi teşkilat bürosu Saliyef Adil´i, Tairof Hayderi ve Müftüzade Salahiddin´i Balkanlara ve henüz işgal altında bulunan Istanbul´a ve bu yolla Türkiye´nin diğer yerlerine gönderdiler. Katibi olarak hizmetinde bulunduğum teşkilat bürosu Salih Zeki´yi ve beni Moskova´da toplanacak olan Komünist Enternasyonalinin Üçüncü Kongresi´ne delege olarak seçtiler ve 1921 Haziran ayı sonlarında emrimize verilen bir yük vagonu içinde 19-20 gün gayet ağır şartlar altında yolculuk ettikten sonra Moskova´ya geldik ve her ikimizi Gorki „Tverskoy“ caddesindeki lüks otelin beşinci katında iki yataklı odalardan birine yerleştirdiler. Daha henüz kongre açılmamıştı. Otel lokantasında kahvaltı ediyor, öçle ve akşam yemeklerimizi yiyor, boş vakitlerimizi de otelin kıraathanesinde mütalaa ile meşgul oluyorduk. Moskova´yı hiç

bilmediğimiz için biz yalnızca dışarı çıkamıyor ve ancak topluca ekskursiyon gezintilerine katılıyorduk. Bir gün otel salonlarından birinde tanımadığım, Salih Zeki´nin tanıdığı bir adama rastladık; Salih Zeki´nin daha Türkiye´den tanıdığı bu adam kendisiyle biraz hoşbeş ettikten sonra Ankara Resmi Hükümet Partisinin Kominternin Üçüncü Kongresi´ne gönderdiği delegesi Tevfik Rüştü Aras olduğu anlaşıldı. M. Suphi ve arkadaşlarının daha henüz kanları kurumadan ve Ankara Halk Iştirakiyyun Partisi´nin bütün üyeleri cezaevlerinde ağır cezalar altında inlerken, Tevfik Rüştü Aras´ın Ankara Resmi Komünist Partisi´nin mümessili olarakMoskova´ya Komünist Enternasyonali Üçüncü Kongresi´ne delege olarak gelmesi bizim hemen dikkat nazarımızı çekti. Sonra arkadaşım Salih Zeki, Tevfik Rüştü Aras´ı ve onun aralarında bulunduğu Türkiye ve Ankara´daki çevreleri gayet iyi bildiği için de Tevfik Rüştü Aras hakkında müsbet herhangi bir fikir edinmemize imkan yoktu."

1921 yılının Ekim ayında Moskova ve Kars anlaşmalarının imzalanmasından sonra Bakü´de bulunan TKP teşkilat bürosu kendini fesh eder. Ve büroda çalışanlar çeşitli alanlara çalışmaya gönderilmiştir. Süleyman Nuri´nin anılarında Salih Zeki´nin adı bir daha geçmez. Salih Zeki faslını burada bitirmeden biraz geriyeMustafa Suphi ve arkadaşlarının Türkiye´ye gelmesinden önceki dönemedönelim.

1920 yılının Temmuz ayında, Türkiye Komünist Teşkilatı Merkez Komitesi üyesi (*Kayıt ve Tevzi Şubesi Müdürü olan ve Nahçıvan'da teşkilatın şubesini açmakla görevlendirilen)* Salih Zeki´nin , TBMM Hükümeti ile işbirliğini sağlamak ve çalışmalar yapmak üzere Türkiye´ye gönderildiğini biliyoruz. Süleyman Sami de Ankara´ya doğru yola çıkmıştır. Salih Zeki ve arkadaşları Ağustos ayında Kazım Karabekir Paşa ile Erzurum'da görüşür. Salih Zeki, Bolşevik idare tarzının kabul edilmesi gerektiğini, bu amaçla 1 Eylül'de Bakü'de yapılacak olan Türk Komünistlerinin toplantısına Anadolu'dan sekiz-on delegenin gönderilmesini ve kendisine Erzurum'da teşkilat yapması için müsaade edilmesini ister. Kazım Karabekir bu konuda gizli olarak Albayrak Heyeti ile görüşmesini salık verir. Daha sonra Kazım Karabekir, Salih Zeki ile yaptığı görüşmeyi Mustafa Kemal´e aktarır. 3 Ağustos tarihli

telgrafta Salih Zeki´nin söylediklerini şöyle özetler: *„Varlığımızı korumak ancak Bolşevik sistemini kabul ile mümkündür. Anadolu'nun bazı yerlerinde komünist teşkilatına girmiş kimseler varmış. Erzurum'da açık veya gizli teşkilat yapması için kendisine müsaade etmeliymişim…"* Kazım Karabekir*"Mustafa Suphi ve arkadaşlarının, emniyetle memleketimize gelmek için, Salih Zeki'nin ne tarzda karşılanacağını beklediklerini sanıyorum"* diye de ekler. Kazım Karabekir, Salih Zeki´ye, Ankara'ya giderek hükümetle görüşmesini tavsiye eder. Erzurum ve civarında temaslarda bulunan Salih Zeki, daha sonra Ankara´ya gitmek üzere Trabzon´a hareket eder. Ancak Ankara´ya gitmez ve tekrar Bakü´ye döner.

Yukarıda yazılanları ilk defa ben dile getiriyorum iddiasında değilim kuşkusuz. Daha önceleri Sait Çetinoğlu, Taner Akçam, Emrah Cilasun gibi yazar ve araştırmacılar bu konuya değinmişlerdi. TKP`nin kuruluşunda ve sonraki yıllarda İttihatçıların varlığı bir gerçek. 1918/21 yılları arasında Bakü´de„Türkiye Komünist Fırkası/Gruppası (TKF) adlı bir örgütlenmenin varlığı malum. Ve bu İttihatçıların kurduğu örgütün Mustafa Suphi tarafından dağıtıldığı, yerine Türkiye Komünist Teşkilatı (TKT) kurduğu da biliniyor. Ancak bu yeni teşkilatlanmada İttihatçıların hepsinin tasfiye edilmediği de ortada. En azından Küçük Talat´ın hala yeni teşkilatta varlığını sürdürebildiği de kendi ifadesinden anlaşılmakta. Eski Der Zor Mutasarrıfı Salih Zeki´nin de „kurucu" üye, „Merkez Komitesi" üyesi olduğu da tartışma götürmez bir durum. Öte yandan Salih Zeki´nin TKP adına Türkiye´ye gönderildiği, Kazım Karabekir olmak üzere birçok kişi ile görüştüğü de hem TKP açısından hem de "Milli Mücadele" cephesi tarafından bilinen bir durum. Yine öte yandan o yıllarda TKP adına hareket eden Süleyman Sami ve Mehmet Emin´in de durumları tam olarak aydınlığa kavuşmuş değil. Bu son iki kişi hakkında „ajan", „İttihatçı ajan", „Milli Mücadele´nin ajanı" gibi sıfatlarla birçok suçlama da bilinmekte. Ayrıca bu iki kişinin Mustafa Suphi ve arkadaşlarının katledilmesi olayından kurtuldukları da biliniyor. Öte yandan Mustafa Suphi´nin yanında Trabzon´a kadar götürdüğü içinde 8.000 altın olduğu iddia edilen bir bavuldan da söz edilmektedir. Hatta kimi yazarlar bu bavul nedeniyle öldürüldüğünü bile iddia edebilmektedirler.

Aslında benim bu yazıyı yazmamın çıkış nedeni, 3-4 yıl önce başladığım Ermeni tehcirindeki sivil ve askeri yöneticilerin daha doğru bir deyimle tehcirde önemli görevler üstlenmiş olan İttihatçıların biyografileriyle ilgili idi. Salih Zeki adı beni 1916'dan 1918/21 yıllarındaki TKP´ne götürdü. Esas amacım TKP tarihine ilişkin birşeyler yazmak değil. Son günlerde yeni TKP kurulması girişimlerini duyunca ve „Suphi´den Bilen´e Gelenek Yaşıyor" pankartını da görünce, herşeyden önce „Dante´nin Cehennemi"nden TKP`ne giden yolda „TKP Merkez Komitesi üyesi" Salih Zeki´yi hatırladım. "*Der Zor dedikleri büyük kasaba / Kesilen Ermeni gelmez hesaba / Osmanlı efratı dönmüş kasapa."* Gerçek tam boyutuyla ve biraz da „tarihin acı bir cilvesi" olarak karşımda durunca, sadece hatırladım ve eğer gerçeği söylemem gerekirse „içim burkuldu". Belki biraz da duygusal nedenlerden dolayı. Sanırım sorun bir geleneğe ve/veya siyasi bir geçmişe sahip çıkarken, „kötüleri" veya „işimize gelmeyenleri" ayıklayıp, sadece „iyiye" sahip çıkmaktaki „beceride"yatmakta. Ancak tarihte olup bitenleri de yok saymak „siyasi bir etik" olarak ne kadar doğru acaba? Bir dönem bu partinin saflarında yer alanlar olarak sırtımızda oldukça fazla bir yükün olduğu tartışma götürmez. Bu yükü nasıl sırtlayacağımız ve/veya bu yükün altından nasıl kalkacağımız ise meçhul.